

198646

1. Uluslararası Ahilik Kültürü ve Kırşehir Sempozyumu

The 1st International Symposium
on Culture of Akhism and Kirsehir

15-17 EKİM | OCTOBER 2008 KIRŞEHİR
- BİLDİRİLER -
Cilt III

Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi Kütüphanesi	
Dem. No:	198646
Tas. No:	301.4 ULU.A

Kırşehir, Eylül 2011

MANTIKU'T-TAYR'IN
HABERCİSİ BİR ESER:
BÜLBÜL-NÂME

SIMILARITIES OF
MANTIKU'T-TAYR
AND BÜLBÜL-NÂME

Yrd. Doç. Dr. Gencay ZAVOTÇU

Kocaeli Üniversitesi
Fen-Edebiyat Fakültesi
Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü
gzavotcu@kocaeli.edu.tr

ÖZET

Feridüddin Attâr'ın Mantıku't-Tayr ve Bülbül-nâme adlı mesnevileri, kuşların öyküsünü işleyen iki mesnevidir. Mantıku't-Tayr ve Bülbül-nâme, kuşlardan oluşan kahramanları ve konu bakımından benzerliklere sahip olması nedeniyle Attâr'ın diğer mesnevilerinden ayrılırlar. Konu ve olay örgüsü bakımından bir bütünün iki parçası gibi olan bu iki mesnevi Türk edebiyatında da pek çok şair ve yazara kaynaklık etmişlerdir. Attâr'ın Mantıku't-Tayr (Kuşların Dili) mesnevisi etkisiyle yazılan eserlerin en tanınmışları Gülşehri'nin Mantıku't-Tayr'ı ile Ali Şîr Nevâî'nin Lisânü't-tayr'ıdır. Bülbül-nâme etkisiyle yazılanlara ise Ömer Fu'âdi Efendi'nin Bülbüliye'si ile Birrî'nin Bülbül-nâme'si örnek verilebilir. Gülşehri'nin eseri üzerindeki Mantıku't-Tayr etkisine değinilirken Bülbül-nâme ile arasındaki benzerlik ve farklılıkların gözler önüne serilmesinin -Bülbül-nâme'nin kimin eseri olduğu da dahil- konunun aydınlatılması bakımından yararlı olacağı düşünülmektedir.

Anahtar Sözcükler: Mantıku't-tayr, Bülbül-nâme, benzerlik, etkileşim

ABSTRACT

The mesnevis of Feridüddin Attar's Mantıku't-Tayr and Bülbül-nâme tell the story of birds. The similarities in subject and character formation between two works make them different from Attar's other mesnevis. Mantıku't-Tayr and Bülbül-nâme, as being two unseparated parts of a whole from the points of subject and plot, have been the source of many poets and writers in Turkish Literature. The most well-known works inspired by Attar's Mantıku't-Tayr (the language of birds) are Gülşehri's Mantıku't-Tayr and Ali Şîr Nevâî's Lisânü't-tayr. As for the effect of his Bülbül-nâme, Omer Fu'âdi's Bulbüliye and Birrî's Bülbül-nâme can be mentioned. Beside explaining the effect of Attar's Mantıku't-Tayr on Gülşehri's work, it would be useful in this study to reveal what the similarities and differences between his work and Bülbül-nâme are and who the the writer of Bülbül-nâme is.

Keywords: Mantıku't-tayr (Language of Birds), Bülbül-nâme (Letter of Nightingale), similarity, interaction

Değerli Konuklar; Fars edebiyatında Feridüddîn Attâr'ın *Mantıku't-Tayr* ve *Bülbül-nâme* adlı mesnevileri birkaç yönden ardi ardına gelen ve birbirini tamamlayan iki eser görünümündedirler. Gerek konu benzerliği ve metin kurgusu, gerekse işleniş bakımından bir eserin iki bölümü, ya da iki ayrı cildi olma özelliği taşırlar. Bu iki eser, metin kurgusu bakımından birkaç perdelik tiyatro eserine dönüştürülebilir ve sahnelenebilir bir yapıya da sahiptirler.

Bülbül-nâme ve *Mantıku't-Tayr*'un halef ve selef, öncelik ve sonralık bakımından nasıl bir sıra izlediği hakkında herhangi kesin bir bilgiye sahip değiliz. Kaynaklarda bu konuda bir bilgi mevcut değildir. Bizim kanaatimiz, hacim itibarıyla daha küçük olan *Bülbül-nâme*'nin önce yazıldığı, bu eserde başarıyı yakalayan Feridüddîn Attâr'ın daha hacimli bir eser yazmaya karar vererek ikinci aşamada *Mantıku't-Tayr*'ı yazdığı yolundadır. Ancak, bu bizim kanaatimizdir ve kesin bir gerçeklik ifâde etmemektedir.

Bu mesnevilerin en belirgin benzerliği, her ikisinin de kuşlar ve onların başlarından geçen olaylar etrafında vücut bulmalarıdır. Kahramanlarını ağırlıklı olarak kuşların oluşturduğu *Bülbül-nâme* aruzun Hezec Bahri'nin *mefâ'ilün, mefâ'ilün, fe'ülün* kalıbıyla yazılmış, 470 beyitlik küçük bir mesnevidir.¹ Gül ve bülbül üzerine yazılmış bilinen ilk eser olan *Bülbül-nâme*, bülbülün gülistanda ötüşünden rahatsız olan kuşların onu Hz. Süleymân'a şikayet etmeleri ve Hz. Süleymân'ın da gerçeği öğrenmek için divân kurup kuşları sorgulaması konusunu işler. Bülbül ile gülşendeki diğer kuşlar arasında geçen olayların anlatıldığı eserin konusu özet olarak şu şekildedir: Bülbülün gülşende gül aşkıyla ötüşü diğer kuşları rahatsız eder. Bülbülün güzel sesini kıskanan kuşların onu Hz. Süleymân'a şikayet etmeleri üzerine, Hz. Süleymân gerçeği öğrenmek için bülbülü divâna çağırmaya karar verir ve bu işle şahini görevlendirir. Bülbülün divâna getirilmesiyle görevlendirilen şahin, bülbülü gülistanda, güle karşı öter vaziyette bulur. Hz. Süleymân'ın emrini bülbüle iletir ve akabinde onu alıp divâna getirir. Kuşların şikâyeti üzerine mahkeme kurulup sorgulama safhasına geçilir. Sorgulama sırasında bülbül şikâyetçi kuşlara karşı kendisini başarıyla savunur. Bülbülün savunması neticesinde Hz. Süleymân kuşların bülbül hakkındaki şikâyetlerinin haksız olduğunu anlar ve onlara bülbüle dokunmamaları emrini verir. Bülbülün suçsuzluğu da böylece onaylanmış olur.

Şairinin vahdet-i vücûd düşüncesini işlendiği *Mantıku't-Tayr* (Kuşların Dili)'da, kuşlar hakikat yolunun yolcuları (sâlikler), Hüdhdüd de gayb âleminin sırlarını bilen kılavuz (mürşid) olarak dikkatlere sunulur. Araya yer yer ahlâki ve tasavvufî hikâyelerin de serpiştirildiği mesnevinin olay örgüsü özet olarak şu

¹ Bkz.: 1) Ferideddîn-i 'Attâr; *Bülbül-nâme*, Süleymâniye Ktp., Es'ad Ef. Bl. Nu.: 2521/2; 2) 'Attâr; *Bülbül-nâme*, Süleymâniye Ktp. Âşir Ef. Bl., Nu.: 438 (53-67. varaklar arasında); 3) 'Attâr; *Bülbül-nâme*, Millet Ktp., AE, Nu: 167;

şekildedir: " Kuşlar bir araya toplanıp " Bu zamanda hiç bir ülke padişahsız değil... Bundan böyle bizim de padişahsız kalmamamız lazım... Padişahsız ülkede nizam, intizam olmaz. Kendimize bir padişah seçelim." derler. Bunun üzerine Süleyman Peygamber'in postacısı ve mahremi olduğunu söyleyen Hüdhüd: " Sizin zaten bir padişahınız var. O bize bizden yakın da biz O'ndan uzağız. Daima padişah O'dur. Adı Si-murg'dur. Binlerce nur ve zulmet perdeleri ardındadır. Gelin de O'nu arayıp bulalım." der. Her biri bir özür belirten kuşlar yolculuğa istekli görünmezler. Ancak kuşların getirdiği farklı nitelikteki özörlere inandırıcı cevaplar veren Hüdhüd, onları yolculuğa ikna eder. Hüdhüd'ün kılavuzluğunda yola çıkan kuşlar, yol uzadıkça bitkin ve yorgun düşerek yılgınlığa kapılır, yolculuktan vazgeçme eğilimi gösterirler. İtirazlara bıkip usanmadan cevap veren Hüdhüd, önlerindeki istek, aşk, ma'rifet, istigna, tevhid, hayret ve fakr u fenâ adlı yedi vâdiyi aştilar mı Sîmurg'a ulaşacaklarını söyleyerek onları yeniden isteklendirir. Yeniden başlayan yolculuk sırasında kuşların kimi açlık ve susuzluktan ölü, kimi de yem bulma düşüncesiyle bir yerlere dalıp gözden kaybolurlar. Sonuçta bu yedi vâdiyi ancak otuz kuş aşar ve Sîmurg'u sorarlar. O sırada bir postacı gelir, Sîmurg'u istediklerini anlayınca önlerine birer kağıt koyarak okumalarını ister. Kağıtları okuyan kuşlar, bütün yaptıklarının kağıtlarda yazılı olduğunu görerek hayrete düşerler. Bu esnada Sîmurg tecelli eder ve kuşlar tecelli edenin kendileri olduğunu, Sîmurg'un otuz kuştan ibaret olduğunu anlarlar. Sîmurg'dan gelen: " Siz buraya otuz kuş geldiniz, otuz kuş görüldünüz. Daha fazla yahut daha eksik gelseydiniz, o kadar görünürdünüz. Burası bir aynadır." hitabının ardından, kuşların hepsi Sîmurg'ta yok olurlar. Çevirmenin deyişleriyle " Ne yol kalır, ne yolcu, ne de kılavuz."²

Kahramanlarını kuşların oluşturduğu eserde gül-bülbül temasıyla ilgili kısım, mesnevinin başlarında yolculuktan vazgeçme eğiliminde olan bülbülün özrünü işleyen kısımdır.

Mantıku't-Tayr'da bülbülü yolculuktan vazgeçme aşamasına getiren gül tutkusu, *Bülbül-nâme* adlı mesnevîde geniş olarak ele alınıp işlenir ve eserin asıl konusunu teşkil eder. 'Attâr'a aidiyatı konusunda bazı araştırmacıların olumsuz görüş bildirdikleri Bülbül-nâme hakkında M. Nazif Şahinoğlu, (Bediüzzamân Firûzanfer ve Hüseyin Zerrinkûb'dan naklen) *Bülbül-nâme*'nin de içerisinde bulunduğu bir grup eserin 'Attâr'a ait olduğu düşüncesinin uydurma olduğunu söyler.* Ancak, Bülbül-nâme'nin 'Attâr'a ait olmadığı düşüncesi bize gerçeği yansıtan bir düşünce gibi gözükmemektedir. Şairin yaşadığı devirden yaklaşık iki asır sonra yaşayan ve kapsamlı bir şu'arâ tezkiresi yazan Devletşâh'ın, eserinin dördüncü tabakasında tanıttığı Feridüddîn 'Attâr'ın eserleri arasında *Bülbül-nâme*'yi de zikretmesinin dikkate alınması gerektiği görüşündeyiz. Şairler hakkında vermiş olduğu bilgiler sayesinde Fars edebiyatında pek çok şairi ve eserini unutulmaktan kurtaran Devletşâh, Tezkiresi'nde 'Attâr'ın eserlerini su-

² Ferideddin-i 'Attâr; *Mantıku't-Tayr*, Çev.:Abdülbaki Gölpınarlı, M.E.B., I, İst. 1990, s.VIII.

narken: "... Manzûm olarak yazdığı eserleri şunlardır: *Esrâr-nâme, İlâhî-nâme, Musîbet-nâme, Uştur-nâme, Muhtâr-nâme, Cevherü'z-Zât, Vasiyet-nâme, Mantıku't-Tayr, Bülbül-nâme, Gül ü Hürmüz, Nâme-i Siyâh, Heylâç-nâme'dir...*"³ diyerek, Bülbül-nâme'yi de manzum eserleri arasında göstermiş ve bize kaynak oluşturacak bir belge bırakmıştır. Ayrıca, İslam Ansiklopedisi'ne yazdığı 'Attâr maddesinde Otto Rischer de Bülbül-nâme'yi Attâr'ın eserleri arasında göstermiş ve mesnevi'nin kısa bir özetini sunmuştur.⁴

İranlı bazı araştırmacılarla onları kaynak gösteren Türk araştırmacıların 'Attâr'a ait olmadığı yolunda görüş bildirmelerine karşı *Bülbül-nâme*'nin düzeni (kurgusu) de eserin 'Attâr'a ait olduğu görüşünü destekler.⁵ İstanbul kütüphanelerinde bulunan *Bülbül-nâme* yazmalarının

Zihî 'Attâr hoş güftâr bâşî

Ez-în güftâr ber-hor-dâr bâşî

(*Âferîn Attâr, güzel sözlü olasın! Bu sözden mutlu olasın!*) şeklindeki son beyti eserin Attâr'a ait olduğu görüşünü kuvvetlendirmektedir. Eserin Anadolu sahasındaki genişletilmiş çevirileri niteliğindeki eserler (*Vâhidî: Gül ü Bülbül, Münîrî: Gülşen-i Envâr ve Ma'den-i Esrâr, Ömer Fu'âdî: Bülbüliyye, Birrî: Bülbül-nâme*) ve bu eserlerin Attâr'ın *Bülbül-nâme*'sinden etkilenilerek yazıldığıının belirtilmesi de *Bülbül-nâme*'nin Attâr'a ait olduğu görüşünü doğrular niteliktedir. *Bülbül-nâme*'nin Anadolu sahasındaki genişletilmiş çevirisi niteliğindeki *Hikâye-i Bülbül-nâme* ise anonim bir halk metni olup *Hikâye* üzerine bir bitirme tezi de hazırlanmıştır.⁶

³ Emir Devletşah Bin 'Alâu'd-Devle Bahtîşâh El-Gâzî E's-Semerkindî; *Tezkiretü'ş-Şu'arâ*, Neşr.: Muhammed

Ramazânî, Tahran 1366 HŞ, s.142 (1338 Tahran baskısı üzerinden yapılmış tıpkıbasım). Ayrıca bkz.:

Devletşah; *Tezkire-i Devletşah*, Çev.: Necati Lugal, C.1, İst. 1990, s.161,229.

⁴ *İA*; MEB, C.2, İst. 1961, s.10.

⁵ TDV İslâm Ansiklopedisi'ne yazdığı "*Attâr, Feridüddîn*" maddesinde Prof. Dr. M. Nazif Şahinoğlu, Bülbül-nâme'nin de içinde bulunduğu bir grup eserin 'Attâr'a ait olmadığı yolunda görüş bildirmektedir. Araştırmacının bu düşüncesini Fûrûzanfer ve Abdülhüseyn-i Zerrînkûb'a dayanarak ileri sürdüğü anlaşılmaktadır. Bu yolda görüş bildiren başka bir araştırmacı da Prof. Dr. Cemal Kurnaz'dır. Cemal Kurnaz TDV İslâm Ansiklopedisi'ne yazdığı "*Bülbül*" maddesinde M. Nazif Şahinoğlu'nun adı geçen makalesine gönderme yapmakta ve Bülbül-nâme'nin 'Attâr'a ait olmadığı düşüncesinin yaygın olduğunu söylemektedir. Son beytinde Attâr adının zikredildiği *Bülbül-nâme*'nin Attâr'a ait olmadığı yolundaki bir görüş te eserin Attâr mahlasıyla başkaları tarafından yazılmış olabileceğidir.

⁶ Ali Osman Kanbak; *Bülbül-nâme* (günümüz harflerine aktarma, transkripsiyon), Bitirme Tezi, Dan.: Prof. Dr. M. Esad Coşan, Ankara Üni. İlahiyat Fak. Ktp., Kayıt no: 22973

Hız. Süleymân'ın dergâhında görevli kuşların hikâyesi Attâr'dan sonra da Fars ve Türk şairleri tarafından çeşitli eserlerde işlenmiştir. 'Attâr'ın *Bülbül-nâme*'de işlediği konuyu kimden ve nereden aldığı hakkında söylenecekler tahminlerden ibârettir. Ancak, 'Attâr'ın kendinden önce derinliğine işlenmeyen böyle bir konunun çekirdeğini çevresinden dinleyerek ve yazılı kaynakları okuyarak öğrendiği kesindir. Bülbül-nâme'nin kuşlardan söz eden bir hikâye oluşu, onu Mantuku't-Tayr'la birlikte değerlendirmenin daha doğru olacağı fikrini vermektedir. Nihad Sami Banarlı, Gülşehrî'nin Mantuku't-Tayr'ı için: "*Gülşehrî Mantuku't-Tayr'ın mevzu'unu ve esas planını Feridüddîn 'Attâr'ın bu eserinden almıştır. 'Attâr'ın eserinin de aslı Gazâlî'nin Risâletü't-Tayr'ıdır.*"⁷ demektedir. Bu bilgi, 'Attâr'ın kuşları konu alan bu mesnevileri yazarken önünde örnek olduğu düşüncesini akla getirmektedir. Kâtip Çelebi'nin *Keşfü'z-Zünûn* adlı eserinde: "*Risâletü't-Tayr: Ebû 'Alî İbn-i Sînâ ve Gazâlî'nin eseri. İbn-i Sînâ'nın kuş türlerini bir araya toplamıştır.*"⁸ cümlesiyle Nihat Sami'nin 'Attâr'ın kuşları konu alan Mantuku't-Tayr (ve Bülbül-nâme) mesnevisine kaynak gösterdiği risâleye gönderme yapılmıştır. Bu cümlede Kâtip Çelebi, kuşların Gazâlî'den önce de İbn-i Sînâ tarafından aynı adla bir esere konu edilip işlendiğini bildirmektedir. 'Attâr'ın, mesnevinin konusu ve düzeninde Gazâlî ve İbn-i Sînâ'nın *Risâletü't-Tayr* adlı eserlerinden yararlandığı düşüncesi güçlü bir olasılıktır. Düşüncemiz, şeyh menkıbeleri ve sûfi hikâyelerini derlemekte usta olan 'Attâr'ın, adı anılan kaynaklarda ve halk ağzında karşılaştığı bu hikâyeyi usta kalemiyle nazma çekerek güzel bir mesnevi ortaya koyduğu yolundadır.

Attâr'ın *Bülbül-nâme* ile *Mantuku't-Tayr* mesnevilerinin her ikisinde de adları zikredilen kuş sayısı altıdır. Bunlar: Bâz (şâhin), sî-murg, kerkes (akbaba), tâvus, tûtî (papağan, bebga) ve hüdhüddür. Metin kurgusu ve olay zinciri bakımından benzerlik arzeden bu mesnevilerden *Bülbül-nâme*'de kuşların şikâyeti üzerine, Hız. Süleymân'ın emriyle şâhin tarafından dîvâna getirilen bülbül önce Hız. Süleymân'a, sonra da sırasıyla yukarıda adları anılan bâz (şâhin), sî-murg, kerkes (akbaba), tâvus, tûtî (papağan, bebga), hüdhüde hitâp eder ve suçsuzluğunu ispata çalışır. Metin içerisinde konuya uygun olarak *Hârût ile Mârût*, *Hallâc-ı Mansûr*, *Fâre ile Kedi*, *Pâdişâh ile Vezîr*, *Şehir Fâresi ile Çöl Fâresi* ve *Seyâbhata Çıkan Tâcirin Hikâyesi*'ni anlatan Attâr, bu hikâyelerle düşüncesini destekler ve okura *kıssadan hisse* çıkarma imkânı verir.

Attâr'ın *Mantuku't-Tayr*'da anlattığı hikâye sayısı ise 25'tir. Hacim bakımından *Bülbül-nâme*'den daha büyük olan *Mantuku't-Tayr*'da ikisi hüdhüd ağzından anlatılan (ya da Attâr'ın hüdhüd ağzından anlattığı) hikâyeler içerisinde *Leylâ ile Mecnûn*, *Şem' ile Pervâne*, *Mahmûd ile Ayas* gibi mesnevi konusu ünlü aşk ve *Bâyezîd-i Bistâmî* gibi sûfi hikâyeleri mevcuttur.

⁷ Nihad Sami Banarlı; *Resimli Türk Edebiyatı Tarihi*, MEB, C.1, İst. 1971, s.379.

⁸ Kâtip Çelebi; *Keşfü'z-Zünûn*, C.1-2, 2.bsk., MEB Yay., İstanbul 1971, s. 877.

Bülbül-nâme ile *Mantıku't-Tayr* arasındaki bir başka benzerlik her ikisinin de tasavvufi bir yapıya sahip olmalarıdır. Vahdet-i vücûd düşüncesinin işlendiği *Mantıku't-Tayr*'da kuşlar hakikat yolunun yolcuları (sâlikler), hüdhüd de gayb âleminin sırlarını bilen kılavuz (mürşid) olarak sunulmuştur. Hz. Süleymân'ın postacısı olan hüdhüd, *seyr-i sülûk*un sembolize edildiği vahdet yolculuğunda kuşları nihâi amaca yönlendirme, her defasında sorularına mantıklı cevaplar vererek kuşların yılgınlık ve vaz geçmelerini önleme ve onların yola devamını sağlamada bilgin (ârif), kararlı ve sabırlı bir tasavvufi kişiliği (muhtemelen bir şeyh) temsil eder. Yolculuğa, arkasındaki büyük bir kuş topluluğu ile başlayan hüdhüd, hedefe, yolda verdiği kayıplardan geriye kalan 30 (sî) kuş (murg) ile ulaşır ve amaca ulaştığı için başarılı sayılır. Geriye kalan kuş sayısının 30 olmasının sırrı ya da hikmeti ise eserde beyan edilmez. Bu, üzerinde yeterince düşünülmemiş ve aydınlatılmamış bir konu olarak araştırmacıların ilgisini beklemektedir.

Bülbül-nâme de tasavvufi bir yapı arz eder. Kuşların şikâyeti üzerine Hz. Süleymân tarafından divâna çağrılan bülbül, güle âşık olmakla aslında Cemâl'e, Mutlak Varlık'a âşık olmuştur. Gül, mesnevideki Mutlak Varlık'ı temsil etmektedir. Bülbül ise sâdik âşık olarak dikkatlere sunulmuştur.

Biz bu bildiri ile Gülşehrî'nin *Mantıku't-Tayr*'ına kaynaklık eden Attâr'ın *Mantıku't-Tayr*'ı ile birbirini tamamlayan *Bülbül-nâme* adlı eserine, bu eserle *Mantıku't-Tayr* arasındaki benzerliklere ve Gülşehrî'nin *Mantıku't-Tayr*'ı yazmadan *Bülbül-nâme*'yi de görmüş olabileceği ihtimâline dikkat çekmek istedik. *Bülbül-nâme* *Mantıku't-Tayr* kadar tanınmamış olmakla birlikte, geçmiş yüzyıllarda yeterince tanınmış, onun etkisiyle yeterli sayıda eser kaleme alınmıştır. Türk kültüründen kesitlerle yazar/şâirlerinin bilgi birikimlerini de yansıtan bu eserlerde Attâr adı açıkça zikredilmiştir.